

Особливості художнього сприйняття літератури// Актуальні проблеми практичної психології. Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Частина I. – Херсон, ПП Вишемирський В.С., 2009. – С.195-201.

Міністерство освіти і науки України
Херсонський державний університет
Інститут психології, історії та соціології

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

частина I



Херсон – 2009

УДК 159.937

Варняк І.С.

ОСОБЛИВОСТІ ХУДОЖНЬОГО СПРИЙНЯТТЯ ЛІТЕРАТУРИ

В статті раскрыто проблему сучасної психології художественного сприйняття. Підкреслено значення художественного сприйняття літератури для емоційно-особистісного розвитку людини.

In the article the problem of artistic perception in the modern psychology is revealed. The main emphasis is laid on the significance of artistic perception of the literature for the emotive development of the personality.

Проект доктрини розвитку освіти України в ХХІ столітті головною метою проголошує створення умов „для розвитку і самореалізації кожної особистості як громадянина України”, формування поколінь, які „здатні навчатись впродовж усього життя, створювати і розвивати цінності громадянського суспільства”. Чи не найбільші можливості для розв’язання поставлених завдань має рішення проблеми сприйняття художньої літератури. Художнє сприйняття літератури – не тільки розвага, засіб цікавого проведення дозвілля, а ще й могутній потенціал для духовного та естетичного виховання кожної особистості. Література була, є і буде ідеологією моральності, справедливості, гуманності, рупором нових ідей та віянь, механізмом естетизації людської душі, соціалізацією особистості, архівом морально-етичних цінностей, полем діяльності людської думки і душі, могутнім соціальним інститутом саморегуляції людських стосунків та формування суспільних ідеалів. Основна мета статті полягає у розкритті поняття художнього сприйняття літератури як виховного процесу, чиннику розвитку гармонійної особистості, умови естетичного виховання та вдосконалення самосвідомості людини.

Необхідно зауважити, що проблема художнього сприймання була предметом наукового аналізу з концептуально різних поглядів. Виділилося декілька її теоретико-методологічних аспектів. У літературі філософського й соціально-психологічного напрямків знайшли відображення онтологічний зміст, екзистенціально-етичний і аксіологічний аспекти ствердження особистістю своєї суті, її гносеологічний і методологічний статус (К.О.Абульханова-Славська, Б.Г.Ананьєв, Л.І.Анциферова, Л.І.Божович, Л.С.Виготський, О.В.Запорожець, О.Р.Лурія, О.М.Леонтьєв, К.К.Платонов, С.Л.Рубінштейн, М.Й.Боришевський, Л.Ф.Бурлачук, С.Д.Максименко, В.О.Татенко, В.О.Моляко, Т.М.Титаренко, Г.С.Костюк, Д.Ф.Ніколенко, П.Р.Чамата, В.О.Сухомлинський, Б.О.Федоришин, Н.В.Чепелєва та ін.). Питанням психології сприйняття художньої літератури присвятила свої роботи О.І. Никифорова, А.В. Запорожець, Б.М. Теплов.

В сучасній психологічній літературі важливе місце займає проблема сприйняття як процесу і дії. На вищих рівнях перцепції, при переході від відчуття і сприйняття до уявлення, структура образу значно змінюється, відбувається схематизація образу. На рівні уявлень формуються образи-еталони. По суті, ця тенденція зводиться до врахування творчої ролі сприйняття, так як процес рішення перцептивної задачі включає в себе уявлення та передбачення.

Сучасна психологія сприйняття представляє собою досить яскраву картину різноманітних підходів, методів і приватних концепцій, маючих своєю задачею упорядкувати безперервно зростаючий потік емпіричних даних. Необхідно зауважити, що проблема сприйняття відноситься до числа класичних в психології, характеризується багатою та насиченою колізіями історією. Сприйняття оточуючої дійсності ставить важливі, з точки зору науки питання, які потребують вивчення. Як правило, ми не усвідомлюємо, що сприйняття – це проблема, до тих пір поки не зіткнемося з чимось незвичайним. Багато проблем, з якими зіткнулися психологи, вивчаючи сприйняття ненові. Інтерес до дискусійних питань і проблем, пов'язаних з явищем сприйняття, бере свій початок у самих джерел інтелектуальної історії людства [3].

Проте глибокий психологічний аналіз особливостей сприймання дає підставу стверджувати, що окремі автори вказують на значення проблеми художньо-естетичного розвитку особистості, на необхідність створення системи особистісного виховання. Розв'язання цього питання неможливе без глибокого розуміння закономірностей сприйняття художньої літератури. Лише враховуючи ці закономірності, можна навчити підростаючу особистість аналізувати художні твори, висловлювати свої міркування, говорити яскраво, образно, змістовно, цікаво.

Сприйняття – складний динамічний процес, який передбачає особистісне прочитання, інтерпретацію, мікроаналіз художнього твору самим читачем. Здатність до сприйняття мистецтва і пізнання його не дана людині від природи, вона формується і розвивається у процесі тривалого системного виховання. Л. С. Виготський підкреслював, що для сприйняття мистецтва недостатньо щиро переживати те почуття, яке володіло автором і недостатньо розібратися у структурі самого твору – необхідно ще "творчо подолати своє особисте почуття, знайти його катарсис, і лише тоді дія мистецтва проявиться повністю" [1; с.238-317].

Визначаючи мистецтво як концентрацію життя, Л.С.Виготський будує свою модель художнього сприйняття, до якого входять такі компоненти: художнє почуття, уявлення, свідомість. На думку вченого, "розумні емоції" мистецтва виникають у процесі творчості і переробки певних життєвих почуттів. Концепція Л.С.Виготського – це, перш за все, індивідуально психологічне сприйняття художніх цінностей, коли вступають до взаємодії мистецтво і особистість як соціальні сутності, як різні соціальні структури. Розкриття специфіки художнього сприйняття допомогло вченому окреслити його велику соціальну значущість, як узагальненої техніки почуттів, знаряддя суспільства, за допомогою якого воно залучає до соціального життя найбільш інтимні і найбільш особистісні сторони нашої суті [1; с.317].

Спираючись на методологічні основи теорії Л.С.Виготського, сучасні психологи поглиблюють і поширюють дослідження проблеми художнього

сприйняття. У конкретно-історичному і соціальному аспектах рекомендує розглядати означену проблему Б.С.Мейлах, звертаючи увагу саме на його історичну рухливість. В свою чергу, О. О. Мелік-Пашаєв [2] вважає, що художнє сприйняття – це здатність осягнути твір мистецтва як зоровий образ неповторного ідейно-емоційного змісту. Вивчення проблеми дозволило І.Левшиній виділити три типи художнього сприйняття: саму дію (що і де відбувається); емоційну тотожність (мені подобається, я поділяю точку зору); осягнення авторської концепції. При цьому, типи сприйняття, на думку дослідниці, залежать від рівня реципієнта, його підготовленості до процесу художньої співтворчості. Аналізуючи означену проблему, М. П. Стафецька застерігає, що масовий тип сприйняття відрізняється від "еталонного" рівня і в такому процесі мистецтво не реалізує свої культурні функції, а виступає як прагматично-прикладний засіб, що задовольняє буденно-побутові потреби людини.

На концептуально-методологічних засадах психологів провадилися педагогічні дослідження проблеми художнього сприйняття. Так, співробітники науково-дослідного Інституту художнього виховання АН Росії виділили такі етапи засвоєння творів мистецтва:

- первісне сприйняття, яке пов'язане з відтворенням у свідомості, уяві художніх образів;
- активне духовне переживання, що здійснюється у єдності з самовираженням;
- наукове осягнення художньої дійсності;
- повторне і, разом з тим, нове, на більш глибокому рівні сприйняття і розуміння образів, засвоєння твору.

Свою модель художнього сприйняття запропонував Б. П. Юсов. На думку вченого, вона об'єднує здатність до співпереживання, тобто до емоційної чуйності; наявність певного об'єму знань і уявлень про мистецтво; здатність розуміти форму художніх творів; переносити оцінки і художні судження на сприйняття явищ дійсності та інших видів мистецтва.

Спираючись на психологічні дослідження, Ю.Б. Борєв називає ряд важливих механізмів художнього сприйняття:

- ідентифікацію героя з власним "Я";
- синестезію (взаємодія органів рецепції: слуху, зору тощо);
- асоціативність (коло життєвих та художніх аналогій);
- часові рецепції (теперішнього, минулого, майбутнього часу);
- рецепційну установку (опора на попередню систему культури, попередня настроєність на сприйняття, яка діє протягом усього процесу художнього переживання).

Практичну значущість у визначенні досліджуваної проблеми має модель художнього сприйняття, яку розробив Є. П. Зальцман. Він виділив п'ять рівнів (від нульового до четвертого) і на їх основі — зміст і послідовність навчання. За його даними, для нульового рівня характерно: сприйняття предметної адекватності і сюжетної дії, коли у реципієнта відсутні історико-культурні асоціації, відсутнє розуміння умовності художнього твору; ототожнення краси з красою натурального прототипу.

Особливості першого рівня полягають у: активному використанні під час процесу сприйняття загальногуманітарної інформації, здібності до сприйняття настрою твору, але на вузькому, особистісному емоційному досвіді: інтуїтивному сприйнятті засобів виразності, неусвідомленості такого зв'язку з емоційним впливом. Нульовий та перший рівні є ознаками сприйняття мистецтва до початку навчального процесу.

Другий рівень являє собою перший етап навчання і характеризується свідомим сприйняттям засобів виразності та співвідношенням їх до емоційно-чуттєвих вражень; визначенням композиції, ритму, сприймання площини, простору, перспективи, форми, кольорової поліфонії.

Третій рівень художнього сприйняття визначав зміст другого етапу навчання, головною проблемою якого є визначення напрямків та їх модифікацій; усвідомлення змісту та емоційно-сислової категорії; сприймання художнього твору як психологічний вияв світогляду митця; усвідомлення напрямку не як

суми ознак, а як відбиття у мистецтві філософських і соціальних явищ часу; вміння бачити у зміні напрямків діалектичний процес, пов'язаний зі змінами філософських і соціально-світоглядних позицій доби.

Найбільш високим рівнем художнього сприйняття автор вважав четвертий, який відзначається творчою самостійною роботою над твором сучасного мистецтва. Характерні ознаки четвертого рівня полягають у розробці навичок самостійно аргументованої оцінки твору; вмінні вибирати вірний хід аналізу, який найповніше відповідатиме його характеру

Аналіз наукової літератури відносно проблем художнього сприйняття на рівні філософських та психолого-педагогічних досліджень дає загальне уявлення про даний процес, як здатність особистості до сприйняття творів мистецтва. Ця здатність потребує від людини вміння включати до процесу емоційно-чуттєву сферу, власний духовний та інтелектуальний потенціал, усвідомлювати умовність та життєподібність мистецтва. При цьому, слід підкреслити ще одну особливість процесу художнього сприйняття, а саме, — наявність індивідуального характеру сприйняття. Відомо, що один і той же художній твір не може створювати однакоvu художню свідомість, не стає умовою появи абсолютно ідентичних почуттів, сприймань, смаків, відношень. Залежність полягає в особливості життєвого досвіду кожного, моральних переконань, рівня естетичного смаку і потреб, від особистих психологічних якостей.

Таким чином, узгодженість чуттєвої та інтелектуальної сторін у сприйнятті мистецтва сприяє досягненню морально-естетичної цінності художніх творів. Відбувається перехід від несвідомого (інтуїтивного) емоційного сприйняття до свідомого морально-естетичного переживання, коли реципієнт не лише переживає над художнім твором, але й роздумує над ним. Зрозуміти художній твір, – відмічає Б.М.Теплов, – це, перш за все, відчути, емоційно пережити його і вже на цьому ґрунті подумати над ним [5;с.99]. В свою чергу, роздуми, оцінні судження виступають імпульсом подальшої розумової діяльності, яка визначає і розв'язує морально-естетичні проблеми .

Чому саме художнє сприйняття літератури? Література відіграє дуже важливу роль у формуванні особистості. Адже, читаючи, особистість розвивається. Проте ставлення до художньої літератури поступово змінилося, люди не читають не те що художньої літератури, а й газет, журналів, надаючи перевагу телебаченню. Сьогодні кожен із нас намагається сприймати літературу спрощено, але за своєю сутністю художня література — глибше поняття. Література як живий організм є формою самовираження індивідуального та колективного «Я». Література в системі освіти відіграє далеко не останню роль. Вона формує не тільки естетичний смак та вподобання. Вона гуманізує свідомість, розширює кругозір.

Основною функцією художнього твору є функція естетична (естетика з грецької – те, що має відношення до чуттєвого сприйняття). Вона полягає у наданні читачеві неповторної естетичної насолоди, насолоди від спілкуванням з прекрасним. Але, як слушно зазначає англійський літературознавець і поет Томас Стернз Еліот, „якщо б насолодою все вичерпувалось, сама б ця насолода була не вищого порядку". Тому поруч із естетичною в художньому творі неминуче присутня інша основна функція – духовнотворча. Ця загальнокультурна функція полягає у тому, що художній твір, щоб відрізнятись від просто граних (естетичних) предметів, повинен не просто задовольняти естетичні переживання людини, а й при цьому робити її кращою, духовно багатшою, розвивати її внутрішній світ.

Серед додаткових функцій художнього твору виділяється функція ідеологічна (іноді говорять у цьому зв'язку про суспільну, суспільно-політичну чи соціальну функцію). Ідеологія – в найширшому розумінні – вчення про ідеї. Її ще розуміють як суспільну свідомість (чи світогляд), а також як систему політичних, правових, етичних, художніх, філософських, релігійних тощо поглядів.

Пізнавальна (гносеологічна) полягає у тому, що літературний твір (завдяки митецькій інтуїції, творчому генію) надзвичайно розширює межі людського пізнання, проникаючи у сфери, часто не доступні для науки. Показовим з цього

приводу є наукові передбачення, здійснені у творах Жюль Верна, Герберта Уелса, інших фантастів; історіософські передбачення Т. Шевченка чи Є. Маланюка; дивовижно глибокі проникнення у сферу людської психіки (В. Підмогильний, Б. Антоненко-Давидович чи Кнут Гамсун) тощо. Художній твір „передає інформацію про новий досвід, або нове витлумачення уже знайомого досвіду, або вираження чогось такого, що ми пережили, але для чого у нас немає слів; тим самим поезія збагачує наш духовний світ і відточує нашу здатність до сприйняття навколишнього". Порівняно з твором мистецтва, пише Х. Ортега-і-Гасет, „всі відомості, що дає наука, здаються лише схемами, далекими алузіями, тінями і символами".

Освітню функцію літературний твір виконує через поширення інформації, що розвиває наукову свідомість індивіда. З цього приводу нідерландський мислитель Йоган Гейзінга вказував на те, що вже найдавніші грецькі поети „виконують яскраво виражену суспільну функцію. Вони звертаються до народу як його навчителі, як порадники".

Ідентифікуючись з тими чи іншими текстуальними суб'єктами, абстрагуючись від негативних персонажів, читач формує власну систему етичних переконань, поведінкових норм, так званий етос. У цьому полягає виховна (етична) функція художнього твору. Водночас ця функція має не лише індивідуальний, а й загальнонаціональний характер: мистецтво „постійно працює на ниві виховання духу часу, викликаючи в уяві ті форми, котрих найбільше бракує даній епосі" (К.Г. Юнг).

Дві основні функції літературного (ширше – будь-якого художнього твору) детермінують (зумовлюють) два аспекти ідеї мистецтва – художності: естетичність та інтенціональність (спрямованість). Відповідно до них розрізняють два рівні пізнання та оцінки літературного твору: 1) естетичний (із субрівнями зовнішньої та внутрішньої форми) та 2) інтенціональний (герменевтичний) (із субрівнями змісту і сенсу твору). З викладеного логічно викристалізовується думка про те, що художнє сприйняття літературних творів,

має стати невід'ємною складовою частиною емоційних перетворень особистісного, естетичного, морального та духовного розвитку кожної людини.

Література

1. Выготский Л.С. Психология искусства. – М.: Искусство, 1986. – С. 238-317.
2. Мелик-Пашаев А.А. Педагогика искусства и творческие способности. – М., 1981. – 96с.
3. Шиффман Х.Р. Ощущение и восприятие. 5-е изд. – СПб.: Питер, 2003. – 928 с.
4. Психология художественного творчества: Хрестоматия/ Сост. К.В. Сельченко. – Мн.: Харвест, 1999. – 752 с.
5. Теплов Б.М. Избранные труды: В 2т. – М., 1985. – С. 99.